

ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא — החסיד בין המתנגדים

מאת

יוסף קלוזנר

א.

על ר' אלכסנדר זיסקינד בן ר' משה מהורודנא (גרודנה) לא נכתב שום מחקר, שהוא ראוי לו, זולת מאמרים קצרים באנציקלופדיות ותהילות ותשבחות מופלגות בצירוף אגדות משונות בהקדמות לספריו. ממאורעות-חיו אין אנו יודעים כמעט כלום. אין זכר להם בספריו ואף לא בספרי-אחרים. לא ידוע אימתי נולד, כמה שנים חי, ולא ידוע אפילו במה עסק כל ימיו. הביבליוגראף י. א. בן-יעקב כותב עליו: "ר' אלכסנדר זיסקינד מ"ץ (?) בהורודנא" — בסימן שאלה¹. אבל יש רמז באחד מספריו², שלא רצה לשמש ברבנות ועסק במסחר; ואמנם כך נשתמרה המסורת במשפחתו, שמרוב חסידותו וענוותנותו לא רצה להיות רב ובחר לעסוק במסחר. מתוך הכתובת על גבי מצבתו, שרשם ב"צוואתו", אנו יודעים רק זה בלבד, ששם אביו היה ר' משה ושם אמו היה רבקה. נולדו לו בנים הרבה, אבל מתו בקטנותם ונשארו בחיים רק שני בנים³. על אחד מהם, ר' אריה, שנפטר בשנת תקצ"א, נאמר: "הרב הגדול החסיד מוה"ר אריה בן החסיד בעל יוש"ה"⁴. בשער ספרו בקבלה של רא"ז, "ספר הבהיר או קרני-אור" (ווילנה תרמ"ג), כתוב, שרבו היה הגאון והמקובל ר' אריה לב אב"ד בעיר קיניגסברג; וכנראה, עליו, על רב מקובל זה, נאמר בסופו של ספר זה: "ודע, שכל מה שפירשתי בכל הספר הלז הסכים תחילה ר' (רבי) ואמר, שראוי לכתוב, ונתן לי הסכמה".

כל ימיו ישב ר' אלכסנדר זיסקינד ב"ביתו הקטן והמסוגר" בהורודנא, כדי שלא יפריעו אותו מתורה ותפילה⁵. מעולם לא נשק לאחד מבניו, ואף לא לקח אותם בקטנותם על זרועותיו ולא שח עמהם שיחה בטלה⁶. הרבה אגדות היו מתהלכות עליו בעם כעל צדיק וקדוש, ואחת מהן נזכרה גם בספר על הורודנא ובאחת מן ההקדמות ל"צוואתו". זוהי האגדה, שציווה שלא לפסול אחת מן הציציות של הטלית, שבה תיעטף גופתו לאחר מיתתו ותורד אל תוך הקבר, שלא כמנהג, שהיה נהוג בישראל ונוהג עד היום, — ולסוף בשעת הקבורה נסתבכה אחת מן הציציות של הטלית ונקרעה, באופן שלא ניתן לו מן השמים לשנות מן המנהג. קרוב לוודאי, שאין זו אלא אגדה בלבד. ואולם שני סיפורים,

1 בן-יעקב, אוצר הספרים, ווילנה תר"ם, עמ' 226.

2 עיין ה"צוואה" של ר' אלכסנדר זיסקינד (בהוצאת השונות שלה), סי' כד.

3 עיין ה"צוואה" בסופה, ושם, סי' מ"ג.

4 ש. א. פרידנשטיין, עיר גיבורים (קורות הורודנא), ווילנא תר"ם, עמ' 75.

5 עיין ה"צוואה", סי' י"ז.

6 שם, סי' מ"ג.

7 עיין: פרידנשטיין בספרו הנז', עמ' 62, וב"פתח דבר" ל"הצוואה", הוצאת ווילנא תרפ"ט, מאת המו"ל אריה ליב מילר, עמ' 7.

שנשתמרו עליו, יש לראות כעובדות ודאיות פחות או יותר. האחת מהן היא זו:

ר' אליעזר בר' שלמה מורבלוב (ודאי, ווירבאלן בגרמנית), ורז'בולובו ברוסית, על גבולה של רוסיה הצאריסטית ופרוסיה, שישב בהורודנא, הלך ימים אחדים קודם הפסח של שנת תק"ן (1790) וראה, שנוצרית נתקלה בדרך-הילוכה ונפלה לבור, שנכרה על-יד הר, והתר נפל על הבור וכיסה על נוצרית זו. היהודי ניסה להוציא אותה מתחת המפולת, ועד שהספיק לעשות כך נחנקת בתוך הבור. במקרה עברו נוצרים על-יד ההר וראו את האשה החנוקה ואת היהודי העומד על-ידה, והעלילו עליו, שבזדון הרג אותה כדי שישתמש בדמיה לצרכי הפסח הקרוב. עלילת-דם מן הרגילות באותם הזמנים בפולניה וליטה. אסרו את היהודי ושפטוהו ויצא דינו למיתה אכזרית — לאפון אותו (כלומר, להעביר עליו אופן ולרסק את עצמותיו עד שימות); ורק אם יתנצר יתבטל פסק-הדין. כל השתדלותם של יהודי-הורודנא להעביר את רוע-הגזירה לא הועילה. ר' אלכסנדר זיסקינד פחד, שמא לא יעמוד היהודי בניסיון קשה כזה. הוא השיג רשיון לבקר את היהודי בבית-האסורים, ושם השפיע עליו לקדש את השם. ואמנם, היהודי עמד בניסיון, וביום ב' לחג-השבועות (בחוץ-לארץ), אותה שנה, הוחלט לקיים את פסק-הדין. הגויים שב-הורודנא נתכנסו בהמונים לראות בענשו הגדול של "יהודי פושע" זה, ואילו יהודי-הורודנא נתחבאו בבתיהם מפחד של פרעות. ורק ר' אלכסנדר זיסקינד, שראה את עצמו כגורם בדבר-יְתוּכַחְתּוֹ למיתה אכזרית זו, עזב את בית-הכנסת באמצע התפילה, סיכן את עצמו לעבור בין הגויים העומדים סמוך למקום-ההריגה, שמע את המוצא להורג מברך ברכת קידוש-השם, שלימד אותו, ענה אמן אחריו — וחזר לבית-הכנסת ועשה אזכרה לנשמתו של הקדוש⁸. שמו הפרטי ושם עיר-מוצאו של הקדוש והדיוק בזמן, שבו אירע המאורע, מעידים על אמיתותו של הסיפור, אם לא בפרטיו, לכל הפחות בכללו: שר' אלכסנדר זיסקינד אימץ את לבו של יהודי נדון למיתה אכזרית מחמת עלילת-דם לקדש את השם ולא להתנצר.

ועל מאורע שני בחייו של ר' אלכסנדר זיסקינד סיפר לי פרופיסור צבי (הרמאן) שפירא בהיילדברג, בעל הרעיון של האוניברסיטה העברית בירושלים ושל הקרן הקיימת לישראל, בשנת תרנ"ז:

ר' אלכסנדר זיסקינד בא מהורודנא לגרמניה כדי לקבץ שם כסף לטובת ישוב ארץ-ישראל — ונאסר בהאמבורג או בברמן מפני שאסור היה אז להוציא כספים מגרמניה לחוץ-לארץ בלא רשיון מיוחד. שנה ומחצה ישב ר' אלכסנדר זיסקינד בבית-הסוהר, ולסוף פדו אותו יהודי-הורודנא ממאסרו בממון הרבה. אך מיד לאחר שנשתחרר התחיל שוב מקבץ כספים בשביל עניי ארץ-ישראל. וכשהעירו אותו על הסכנה שבדבר אמר: "וכי בשביל סכנה זו לגופי ירעבו היושבים לפני ה' בארץ הקודש?". — ופרופיסור שפירא, שישב כמה שנים בהורודנא, הבטיחני, שאין זו אגדה⁹.

ר' אלכסנדר זיסקינד נפטר ב"ח באדר ב', תקנ"ד (1794), בהורודנא, ועל מצבתו ציווה לחרות רק את המלים: "אלכסנדר זיסקינד במ' משה הנולד מאשה רבקה, עובד השם יתברך". וכן ביקש, שמסביב לקברו יהא מקום פנוי ד' אמות מכל צד; וכך נשאר הדבר כל עוד שהיתה קהילת-הורודנא קיימת. ועוד בימי, כששהיתי בהורודנא בקיץ

8 "פתח דבר" של ר' א. ל. מילר להוצאת תרפ"ט של ה"צוואה", עמ' 6—7.

9 עיין: יוסף קלוזנר, דרכי לקראת התחיה והגאולה, תש"ו, עמ' 10.

תרנ"ו, היה כעין "אוהל" בנוי על קברו וגברים ונשים מישראל היו באים להתפלל בתוך האוהל על חולים מסוכנים ועל כל צרה שלא תבוא כעל־יד קבר של קדוש קדמון. נכדו מצד האם היה ר' משה הלוי, הרב מקאמנץ שבליטה, ומבני־בניו מצד האב היה המספר העברי הגדול ראובן אשר ברודס, ששם משפחתו היה מתחילה ברא"ז ("בני ר' אלכסנדר זיסקינד")¹⁰; וכן הוא גם שם משפחתה של אמי, שהיתה בתו של ר' אלכסנדר זיסקינד, בנו של ר' יוסילה מאולקניקי (פלך ווילנה) ובן־בנו של ר' אלכסנדר זיסקינד, שהירבתה לספר לי על קדושתו וענוותנותו של אביהסב שלה. ובפתח־תקוה ובאמריקה עדיין נמצאים צאצאיו, שמתייחסים לזכרו בהערצה של קדושה, ובעל נכדו שבאמריקה, הרב פרופ' ח. ש. גולדשטיין בניו־יורק, הוציא את "יסוד ושורש העבודה" ואת ה"צוואה" ביחד בהוצאה מתוקנת בירושלים תש"ג (עיין למטה).

1234567
הח"ח

ב.

שלשה הם הספרים של רא"ז, שנדפסו האחד בחייו והשניים לאחר פטירתו:
(א) "יסוד ושורש העבודה" (מפורסם בשם "יוש"ה"), דפוס ראשון, נובידבור תקמ"ב, ועוד בהרבה הוצאות, ולאחרונה (ביחד עם ה"צוואה"), ירושלים תש"ג;
(ב) "צוואה" של ר' אלכסנדר זיסקינד, הורודנה תקנ"ד, ועוד הרבה פעמים, וביחד עם "פתח דבר" מאת המו"ל א. ל. מילר, ווילנה תרפ"ט (עיין למעלה), וביחד עם "יסוד ושורש העבודה" — ירושלים תש"ג, כאמור. ה"צוואה" ניתרגמה אשכנזית־יהודית בשם העברי "חוקי־חיים" (ווילנא חש"הד). אבל מה שמפליא ביותר הוא, שהוצאה מיוחדת של ה"צוואה" נדפסה בארמ־צובה בשנת תרס"ה! — עד כדי כך הגיע פירסומו של ר' אלכסנדר זיסקינד! — מהורודנא בליטא עד ארמ־צובא בסוריה.
(ג) "קרני־אור" או "ספר הבהיר" — פירוש קצר לזוהר עפ"י תורת האר"י, ערוך עם תוספות ע"י רבו של רא"ז, ר' נפתלי הירץ בן ר' אריה לייב הלוי, ויצא ע"י נכדו של רא"ז, ר' משה הלוי, ווילנה תרמ"ב; הוצ' ב', בלא שינויים, שם תרע"ג.
הספר העיקרי, הגדול בכמות והחשוב באיכות, של רא"ז, "יסוד ושורש העבודה" ("יוש"ה), הוא ספר־מוסר. הוא מקיף את כל חיי־היהודי לכל פרטיהם בבית ובחוץ, בחול ובשבת ויום־טוב. וכמו ביהדות בכלל, אף בו אין הבדל בין המצוות שבין אדם למקום ובין המצוות שבין אדם לחברו. רא"ז מזהיר בו על הגזל ועל האונאה (אפילו על אונאת־עכו"ם — מפני חילול־השם) ועל עושק שכר־שכיר כמו שהוא מזהיר על שעטנז ועל האיסור לעבור בין שתי נשים. — הספר נחלק לשנים־עשר שערים, שהם מצדם נחלקים לפרקים הרבה; ובסופו בא "שער הכולל", שיש בו תוספות הרבה על מה שבא ב"ב השערים, ושער זה מסיים ביעוד של ביאת־משיח.
ובאמצע בין י"ב השערים הללו ובין ה"שער הכולל" באו "תיקוני הטעות" בפירוש רש"י בכל נביאים וכתובים, ונוסף על כך בא שם באור גבול־הארץ שבספר יהושע ותאור צורת בית־המקדש שבספר מלכים ובספר יחזקאל, בצירוף "מפת הגבולים" של ארץ־ישראל בכלל ומפה של הגבולים שבספר יהושע בפרט, מפות לקוחות מתוך הספר

¹⁰ עיין בתולדותיו המפורטות של ברודס: י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה.

„קצוי-ארץ“ של ר' יהושע פייבל ב"ר ישראל מטארנוגראד (זולקוה תקל"ב). את כל אלה השמיטו המדפיסים בהוצאות הבאות של „יוש"ה" אם מפני שחשו בדברים הללו חשש-מינות (תיקונים ברש"י וחקירות בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל!) או בפשיטות כדי לקמץ בהוצאות-הדפוס של הספר הגדול בכמות.

בתחילת כל שער וכל פרק מביא רא"ז קטעים גדולים מן הזוהר, ועל-פי רוב גם מכתבי-האר"י ומ„חובות הלבבות“ ולפעמים אף מ„משנה תורה“ להרמב"ם, ואחר-כך מטעים רא"ז את חשיבות קיומה של כל מצוה ומצוה שבתורה.

„יסוד ושורש העבודה“ הן, לדעתו של רא"ז, אהבת-ה' ואהבת-ישראל, שרא"ז אינו נלאה להטעים אותן בכל לשון של הטעמה. מתוך אהבת-ה' חייב כל אדם מישראל למסור את נפשו על קידוש-השם; ואם לא נודמן ליהודי לקיים מצוה גדולה זו בפועל יקיים אותה במחשבה. ולשם כך יקבל על עצמו בשעת תפילות ידועות ארבע מיתות בית-דין. וכך נהג רא"ז בעצמו בשעת התפילה; וכבר ראינו למעלה, שעורר יהודי ליהרג על קידוש השם ואל יעבור לנצרות. ובהוספה ל„צוואתו“ בשם „צוואה לחברה קדישא גמ"ח עם המתים“¹¹ הוא כותב: „והריני גוזר בחרם יהושע בן נון ובחרם שלי על החברה קדישא, שיעשו בי שבע (ולא ארבע) מיתות בי"ד בסקילה, ולא יחוסו על הביזיון שלי, כי הביזיון הזה הוא כבודי, להפטר קצת מהדין הגדול שבעולם העליון“. ולא עוד אלא שהוא דורש, ש„יזהרו מאד שתהא הסקילה כדינא, היינו גבוהה שתי קומות“. והוא מוסיף: „וכזה יעשו: יגביהו אותי כמה אנשים עד התקרה ממש ויזרקו אותי בכוח גדול דווקא על הארץ, בלי שום הפסק סדין או קש. וכזאת יעשו שבע פעמים זו אחר זו“¹². לפנינו כאן מקובל ירא-חטא קיצוני, שדורש סיגופים אף לאחר מיתה, כדי „להפטר קצת מהדין הגדול שבעולם העליון“.

לא כך מתגלה לפנינו רא"ז בשעה שהוא מזהיר על אהבת-ישראל. מתוך אהבת-ישראל חייב כל אדם מישראל לדון את חברו לכף זכות ולהיטיב עם כל אדם מישראל אף למעלה מן היכולת. פעמים אין מספר מדבר רא"ז ב„יוש"ה“ וב„צוואה“ בהתרגשות עצומה, שאדם מישראל חייב להצטער על חילול כבודם של אלהי-ישראל ועם-ישראל בין הגויים, שמתעללים בעם-הסגולה ושואלים בלעג: „איה אלהיכם? יקום ויציל אתכם מידנו!“¹³. וב„צוואה“ הוא כותב, שכשהיה רואה נערים ונערות מישראל נושאים לחם ותבשיל לחיילים „העומדים על המשמר בפלטין המלך“ (ודאי, על-יד ארמונו של שר-הפלך או על-יד המבצר שבהורודנה), היה בוכה בדמעות על „גלות מרה זו“ ואומר בדברים שבספר תהילים: „למה פניך תסתיר, תשכח ענינו ולחצנו, כי שחה לעפר נפשנו“; והוא מצוה לבניו „להכניס צער בלבם אם יראו שמץ של איש ישראלי בן עם קדוש נלחץ מאומה רשעה באיזה עניין“¹⁴. וכן הוא מדבר הרבה פעמים בצער ובכאב על שממתן של ארץ-ישראל בכלל ושל ירושלים עיר הקודש בפרט. וב„יוש"ה“ הוא מפליג

11 נדפסה בסוף ההוצאה הנז' של ה„צוואה“ ע"י א. ל. מילר, עמ' 54—59 (תוספת זו לא באה ב„צוואה“, הוצאת ירושלים תש"ג, שיש בה וב„יוש"ה“ תיקונים והוספות חשובים על-פי דפוס ראשון).

12 שם, עמ' 55—56.

13 עיין למשל: „יוש"ה, שער עשירי, פרק א', דפוס ראשון, דף ע"א.

14 צוואה, סי' ל"ו.

„בגודל מעלת ישיבת א"י" ¹⁵. ובסוף „צוואתו" הוא דורש מבניו „ש'תהי' תשוקתם בתמידות ליסע לארץ הקדושה" ¹⁶. וכבר הובא למעלה, שישב במאסר על קיבוץ כספים לטובת ה"יושבים לפני ה' בארץ-הקודש", והוסיף לעסוק בזה אף לאחר שנפדה ממאסרו בלא להשגיח בסכנה שבדבר.

העיקר בקיום המצוות, לפי רא"ז, היא הכוונה, והמעשה בלא כוונה אינו נחשב כלום. על-כן הוא עומד הרבה פעמים על החיוב לבטא כל מלה ומלה בשעת התפילה בבהירות ובדיקדוק, בלא להבליע אף מלה אחת; והוא נותן דוגמאות לעשרות כדי להראות בפועל, כמה משתבשות המלות בפי המתפללים בחטיפה ובהבלעה ושלא בכוונה ¹⁷. — והוא דורש גם סדר בלימוד: הוא דורש להתחיל בלימוד תנ"ך ולעבור אחר-כך אל לימוד התלמוד, וממנו — ללימוד ספרי-המוסר, ורק אז ללימוד קבלה. ומתוך חיבת ארץ-ישראל הוא מחייב ללימוד גם את החלקים הגיאוגרפיים שבמקרא ולהכיר את מפת ארץ-ישראל וגבוליה ¹⁸, כמו שנזכר למעלה.

ומי שיחשוב, שהתביעות התכופות לקיים את המצוות באות מתוך קפדנות קיצונית וסגפנות ויראת-העונש בלבד לא יהא אלא טועה. עיקרו ויסודו של הספר המוסרי „יוש"ה" הוא הרעיון: „עבדו את ה' בשמחה". אין עמוד בכל הספר, שאינו מטעים את ערך ה"שמחה של מצוה", כגדולי החסידות הבע"שטנית ממש. כל מצוה ומצוה צריך לקיים ^{אוצר החכמה} ב"שמחה עצומה ובהתלהבות גדול". מתוך אהבת ה' ומתוך ההרגשה העמוקה, שהיא צריכה לבעור בלבו של כל אדם מישראל ולמלא אותו שמחה על שזכה להיות עבד להקדוש-ברוך-הוא ובן לעם-סגולתו. ודאי, קיום המצוות המעשיות הוא עיקר שבעיקרים, ויש לדקדק במצוה קלה כבחמורה ולהיזהר מעבירה קלה שבקלות. אבל באותה מידה מחמיר רא"ז בכל מצוה שבין אדם לחברו. וכדאי להטעים, כמה הוא מזהיר את בניו, ש"לא יקבלו עליהם שום התמנות שבעולם, אפילו התמנות שקורין חבר העדה, והתועלת מזה שלא תהיו שמאים לעולם, שהשמאים הם בסכנה גדולה מאד, שלא יחפו על קרוביהם בני משפחתם ועל אוהביהם בנתינת המס ויחייבו אחרים, וזה נקרא גזלן גמור, ואחריתו תהי' מרה כלענה אחר פטירתו". והוא מוסיף: „גם לא יהיה לכם חלק כלל וכלל בנתינות שקורין „קאראַבקי" (מכס הבשר) ולא בשום נתינה שבעולם הן גדולה הן קטנה. גם בחברה קדישא, שאתם נימגין עמה, לא תקבלו עליכם שום התמנות גבאים או נאמנים ושאר התמנות, וח"ו לכם להגיד דעה בנתינת ממון הקבורה, ולא תלכו כלל לאסיפות החברה לישא וליתן בדבר סך מתן הקבורה ר"ל, רק תהיו נמנים עם החברים לגמול חסד עם המתים בכל צרכי-המת" ¹⁹. וכמו-כן הוא דורש, שבניו „לא יהיו ערבים בעד איש אחר כלל וכלל, וכ"ש ליתן חתימת ידם", וכן לא יחתמו „על עדות אף על שט"ח", כי „מכל זה בא אדם לכמה מכשולים וגם לביטול תורה וכוונת התפילה" ²⁰. אבל העיקר הוא — עבודת ה', ואותה הוא מוצא בכתוב „עבדו את

15 יוש"ה, שער הכולל, פרק ד'.

16 צוואה, סי' מ"ו.

17 עיין, למשל, יוש"ה, שער ד', פרק ו'.

18 שם, שער ו', פרק ב'.

19 צוואה, סי' כ"ד;

20 שם, סי' כ"ה;

ה' בשמחה". תמיד היתה במחשבתו הודאה לאלהים על מה שנהנה בחיים, שהרי כל מה שברא הקב"ה "ברא להנות בהם את בריותיו" — ורא"ז היה "שמח באלהותו ית"ש (יתברך שמו) וזכרו לעד, בהנאת בריאה זו"²¹. רעיונות כאלה מקרבים את רא"ז אל יסודות החסידות. לא לחינם מסורת היא בפי זקני החסידים, שר' נחמן מבראצלאב אמר על ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא, ש"היה חסיד קודם החסידות". ואמנם, ספרו "קרני אור" (או "ספר בהיר") היה חשוב הרבה בעיני המקובלים וגדולי החסידים. וב"סידורים" של הדור הקודם, ביחוד על-פי נוסח-ספרד של חסידי פולניה, גאליציה ופדוליה-ווליניה ושל חב"ד, מובאות בצד כמה תפילות "הכוונות הפשטיות" של "יוש"ה". וספר זה ביחד עם "הצוואה", ששניהם כתובים בסיגנון קל, פשוט ועשיר כאחד, היו חביבים גם על המון התורנים בכל הארצות. וכבר ראינו, שה"צוואה" אף ניתרגמה ללשון-ההמונים בליטה, פולניה ורוסיה ואף זכתה להגיע במקורה העברי עד יהודי ארם-צובה.

אכן, ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא השפיע הרבה בדורו ובדור הבא אחריו, ובתולדותיה של ספרות-המוסר הישראלית אי-אפשר לדלג על ספריו, שעומדים על גבולן של החסידות הישנה והחדשה.

ירושלים, כ"ז בטבת, תשי"א.